

Միևնարայ կոչումը տեսանք տեսիլքով մ'ուրուագրուած, ուր ան ռահվիրայ կը հանդիսանայ երկնաչու համբուն: Իսկ իր կեանքն ու ամբողջ տիպարը կարելի է նըշմարել դրուագի մը մէջ որ նոյնպէս ապագայի գուշակութեան բնոյթն ունի: Սիրոյ եւ եղբայրութեան ոգին:

Խուլ աղմուկ մը կար որ հետզհետէ կը զօրանար եւ կը յուզէր հայ ժողովուրդը Կ. Պոլսի մէջ. եղբայրադաւ կռիւ մը որ ծայր կու տար կրօնական հարցէ մը: Այլագգի իշխանութեան ատենանին առջեւ ամօթալի տեսարան պիտի բացուէր: Բայց Միևնար բեմէն սէր քարոզեց, բեմէն խաչն առած ինքզինք ներկայացուց առաջին զոհ: Եւ իր խօսքին եւ գործին յաղթանակով կրնար ուրախանալ:

Այդ ոգին էր որ գործեց իր աշակերտներուն մէջ, եւ իր աշակերտներու հոգևով սնած բարի հոգիներու մէջ: Ամօթալի կռիւներու վերջ տալու համար Պէշիքթաշլեան սիրոյ եւ եղբայրութեան քնարն առած մէկ համբոյր կը պահանջէր, որուն շնորհիւ բախտին ամէն ոխ չարանենդ հեռու պիտի ցրուէր: Այդ տեսակէտով մեծ դեր մ'ունէր անշուշտ կատարելիք «Համագգեաց Ընկերութիւն»ը հիմնուած Հ. Պետրոս Միևնարեանի նախաձեռնութեամբ, հրահրուած Պէշիքթաշլեանի կուսական հոգևով, եւ իր հետ այնքան ազնիւ եւ բարի տիպարներով: Դժբախտաբար դարը չկրցաւ ըմբռնել փրկարար դերն այդ հաստատութեան, եւ կասկածանքներ ու հալածանքներ մարեցին վառարան մը՝ ուր այնքան սէր պիտի վառէր:

Դար մ'անցաւ, մեծ միւրիկ մը մեզ խորտակեց, ու մեր ցաւի ահագնութեան մէջ հարկն զգացինք անոյշ եղբայրութեան, որ պաշտօն պիտի ունենայ հետզհետէ ձուլել սիրտ եւ հոգի. ուրախ ենք ողջունել Սիւրիոյ մէջ «Համագգեաց Ընկերութեան» մը յարուածին: Ինչ չափերով, ինչ պայմաններով ալ ըլլայ ան՝ միշտ զուգուածին մըն է, եւ պաշտելի Եղիշէն հեռուոր դարերէն մեզի կ'ըսէ. «Զուգուածին է մայր բարեաց»: Եւ Միևնար կրնայ հրճուիլ միշտ իր տեսիլներու նորանոր փոթութեամբներով:

Հ. ԵՂԻՍ ՓԷՁԻԿԵԱՆ

## ԴԱՐԱՄԻՋԻ ԺԱՄԻՆ

(ԺԹ - Ի)

Ինչպէս երկու ահեղ սարեր,  
Պատում են մեզ երկու դարեր —  
Մէկի ետեւ հեքիաթ հին հին,  
Միւսի ետեւ լուռ ու մըթին,  
Եւ մենք նրանց նեղ արանքում

Լաց ենք լինում, սիրում, խնդում...  
Աւաղ, կ'անցնին սէր, խինդ ու լաց,  
Եւ խղճալի աճիւն կտրած  
Մեզ կը փակեն երկու դարեր  
Ինչպէս երկու ահեղ սարեր:

Յ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

1901 տարեմուտին (Յամպատրաստից)  
(Ամստիպ), «Գրական թերթ»էն 31 Մարտ 1933

## ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՇԽԱՐՆԵՐ ԵՒ ՆՇՄԱՐՆԵՐ

### Ի ՏԱԼԻՈՅ ՄԷՋ

#### Ա. Ի ՀՈՌՈՄ

ԳՈՒՑԷ զարմանալի թուի մեր ազգայիններուն թէ ինչպէս մինչեւ այսօր չենք ունեցած լիակատար պատմութիւն մը ի տալիոյ մէջ հաստատուած հայ զաղթականութիւններուն՝ սկսեալ Ռուբինեանց շրջանէն, և միանգամայն ամփոփում մը այնքան սիրուն և սիրալի, երբեմն ալ տխրալի վաղեմի յիշատակներուն որոնցմէ շատեր դեռ կ'երեւին այսօր այս երկրին մէջ, և շատեր ալ դժբախտաբար անհետացած ու մոռցուած են: Դիտում ունինք, հետեւաբար, ըստ կարելւոյն ամփոփել ցիրուցան տեղեկութիւնները հայկական այս յիշատակներուն և ջանալ աւելցնել անոնց վրայ՝ եթէ կարելի է՝ նորեր, որքան որ թոյլ կու տան պրպտելու և ուսումնասիրելու միջոցները:

Երախտագէտ սրտով պէտք է յիշենք սակայն Հ. Ալիշանի անունը, քանի որ ինք որպէս մասնական ուսումնասիրութիւն՝ տուած է «Հայ Վենետ», հոս հաստատուած հայ զաղթիւն մանրամասն պատմութեամբ, սկսեալ 1400 թուականէն: Ինչպէս դրուագներ «Սիսուան»ի մէջ, ուր կը խօսուի յատկապէս Այաս՝ նաւահանգստին վրայ և իր առեւտրական յարաբերութեանց՝ Արեւմուտքի հետ, ամփոփ ակնարկներ իտալիոյ քանի մը քաղաքներու մէջ հաստատուած ցայտուն զաղթականութեանց:

Յարմար կը դատեմ Հոռմով սկսիլ՝ Ս. Տարին առիթ առած, և ուր պատմականօրէն ալ շատ են հնագոյն յիշատակներ՝ մանաւանդ ուխտաւորներու որոնցմէ շատեր եթէ Ս. Պետրոսի և Ս. Պողոսի գերեզմաններուն համբոյրէն վերջ կը դառնային,

սակայն ուրիշներ ալ կը մնային և որպէս հայ անմահ անուն մը թողուին: Ահա Պրոյերեսիոս աշխարհահռչակ հռետոր մը, ինչպէս խորհնացի մը, և նմաններ՝ որոնց անուններուն պիտի հանդիպինք:

Հոռմէն սկսելու առիթ կ'ընծայէ մեզի նաեւ անցեալ տարի հոն հրատարակուած «Il Piccolo» օրագրին (8 Յունիս, 1932) մէջ երեւցած յօդուած մը քրոնիկի բաժնին մէջ՝ «Gli Armeni a Roma» որ թէեւ համառօտ, սակայն բաւական թուով հին ու նոր յուշեր և յիշատակներ կը շօշափէ, որոնց մասին պիտի խօսինք մենք ալ:

Յիշեալ յօդուածին հեղինակը Alarico Lanzi յետ համառօտ ակնարկելու Հայոց քրիստոնէութեան դարձի պատմութեան Ս. Գր. Լուսաւորչի ձեռքով՝ կ'ըսէ թէ 314 - 319 թուականներուն Լուսաւորչի առաջնորդութեամբ հայերն «առաջին եղան ազգերուն մէջ որ Հոռմ ուխտի եկան իրենց նորադարձ Տրդատ թագաւորին հետ, ինչպէս կը յիշէ Ագաթանգեղոս՝ հայ պատմագիր Ե դարուն (ուղղէ Գ դարուն)»:

Որքան որ հին է այս աւանդութիւնը և Ագաթանգեղոսի բով մանրամասնօրէն պատմուած՝ (ուր Եւսեբիոսը պէտք է փոխել Սեղբեստրոսի, 314 - 335, ինչպէս նաեւ սրբազրուած կը տեսնենք Տիգրիսի 1909ի տպագրութեան համեմատութեանց մէջ), յետոյ նոյնպէս խորհնացւոյն «Գնալն

1. Տե՛ս Սիսուանէն քաղուած և Քրանսերէն լեզուով հրատարակուած «Ayas, son port, et son commerce et ses relations avec l'Occident», տպ. վ. Ս. Ղալաթ 1899.

2. Տե՛ս Ագաթ. Պատմ. Գլ. ԻԶ, տպ. վ. Ենեւ. 1930, էջ 643-648.

Տրդատայ ի Հոռոմ առ սուրբն Կոստանդիանոս<sup>1</sup> անորոշ խօսքը, և նախապէս՝ յիշատակը «Սեղբեստրոսի եպիսկոպոսին Հոռոմայ որ ի նմանէ հալածանացն թափուցեալ էր ի Սորակտիոն լեռանն... որպէս համառօտ ուսուցանէ քեզ Ազաթանգեղոս<sup>2</sup>», և յետոյ Եղիշէի ալ մէկ խորհրդաւոր խօսքը «զհաւատսն որ ի Գրիստոս ընկալեալ ի Ս. եպիսկոպոսապետէն Հոռոմայ Ս. Յովսէփ կաթողիկոսի նամակին մէջ առ Թէոդոս փոքր<sup>3</sup>, բանասէրներու մէջ երկար ըննուած եւ ընդհանրապէս ամէնքն ալ կասկածելի կը մնան և ոչ պատմական. հաւանորէն արձագանգն է այդ Ս. Գրիգորի և Տրդատայ դաշինքին ի Կեսարիա կնքած: Որուն վերայ ուշ դարերուն ձեւուած է նաեւ անհարազատ «Թուղթ դաշանց»ը և Ունիթորական շրջանին ունեցած է իր վերջին խմբագրութիւնը ինչպէս կը ցուցնէ լեզուն՝ որով շարադրուած է:

Թողլով այս առանդոքիւնը որուն պատմական փաստերը տարակոյսի տակ են, կը հանդիպին Հոռոմի մէջ ուրիշ պանդուխտ մը որ այնքան մեծ անուն թողած է՝ Պարոյր Հայկազն որ լատին ձեւով եղած է Պրոյերեսիոս. իր մասին բարեբախտաբար մանրամասն տեղեկութիւններ աւանդած է մեզի Եւնաբիոս յոյն պատմագիրը՝ Ժամանակակից Պարոյրի, ինչպէս նաեւ Գրիգոր Աստուածաբան որ Պարոյրի նուիրած տողերուն մէջ զանի արեգակ մը կը նկատէ միւս հոգեւորներուն քով՝ որոնք աղօտաւոյս ջահեր են, և թէ՛ ոչ մէկ մահացու կրնայ մրցիլ Պարոյրի հետ հոգեւորական արուեստին մէջ:

Պարոյր նախ Անտիոք կը պանդխտի, անկից կ'անցնի Աթէնք, ուր կը պատմութիւնը աղքատութեան մէջ անձուկ սէրը իր Հեփեստիոն ընկերին հետ:

Աթէնքի մէջ երեւան կու գայ Պարոյրի հոգեւորական մեծ տաղանդը որ կը հրապուրէ Փոքր Ասիան, Եգիպտոսն ու Լիբիան, ու ինչպէս կը գրէ Հ. Գարեգին Չարբհանաւան, «Պրոյերեսիոսի փառքը անանկ հայրենիք մը ունեցաւ՝ որուն սահ-

մաններն դեռ եւս անձանթ երկիրներ են»:

Մրցակից հակառակորդներ սակայն կը հալածեն ու կ'աքսորեն զինքն ի սկզբան. կրկին կը դառնայ Պարոյր և իր պերճախօսութեամբ զարմանք ու նախանձ կ'աճեցնէ: Կոստանդ կայսեր հրաւերով երբ Գաղղիա կ'անցնի, հոն ալ նոր դափնիներ կը շահի. ուսկից կայսրը զինք Հոռոմ կը զրկէ. հոս է ուրեմն որ Պարոյր իր հանձարի մէկ ցոլքը ցոյց կու տայ Հոռոմայ յեցններուն՝ որոնք իրմէ խնդրած էին յաւիտենական քաղաքին վրայ դրոշմաւոր մը խօսիլ: Այդ գերազանց ճառին համար էր որ կանգնեցին պղնձէ արձանը՝ համբաւուր ծանօթ ընծայականով «Regina Regum Roma, Regi Eloquentiae = Թագուհին Թագաւորաց Հոռոմ, Թագաւորի Բանին»:

Ասկից յետոյ նորէն Աթէնք կը դառնայ. ուր ապա կը ստիպուի հրաժարիլ իր հոգեւորական բեմէն ի սէր քրիստոնէութեան՝ զոր կը հալածէր Յուլիանոս ուրացոյ: Կը մեռնի 95ամեայ խոր ծեւրութեան մէջ, թողլով իր համբաւին արժանի աշակերտներ՝ որպիսին են՝ մեծն Բարսեղ և Աստուածաբանը:

Աւարիկոս իր յիշեալ յօդուածին մէջ ակնարկ մ'իսկ չունի Պարոյրի մասին:

Կ'անցնինք վաղեմի ուրիշ յիշատակներու որոնց մէջ ուխտաւորներու դէմքեր է որ կը հանդիպին: Եւ ասիկա շատ բնական երեւոյթ մ'է: Երուսաղէմի տնօրինական տեղերը իրենց սրբազան հրապոյրով քաջած էին հայերն ալ, և հոն հնուց ունեցած ենք բազմաթիւ վանքեր և ճգնաւաններ. աւանդութիւնը մինչեւ Լուսաւորչի օրերը կը տանի համբաւաւոր Ս. Յակոբի հիմնարկութիւնը, թէեւ այդքան հնութեանց զրական հին վկայութիւններ չունինք ԺԲ դարէն առաջ: Նուազ հրապոյր ունեցած չէ Հոռոմ ալ, ուր կը հանգչէր Առաքելապետին մարմինը ինչպէս և Ս. Պողոս:

1. Տե՛ս Խոր, Պատմ. Գրք. Բ. Գլ. 27. էջ 351. տպ. 1881. Վ. Ս. Դ. - 2. Անդ. - 3. Եղիշէ. Պատմ. Գ. էջ 130. (տպ. 1893. էջ 132. Վ. Ս. Դ.).

սինը: Հոփսիմեանք անշուշտ աւանդուածութիւններ թողած են իրենց ծննդավայրի մասին և հմայք մը ձգած Հոռոմ անուան շուրջ. որուն համար Կոմիտաս կաթողիկոս կը նուագէր «Կանայք պատուականք քաղաքաւ և ազգաւ» և իրմէ շատ առաջ խորենացին՝ նոյն Ս. Կուսանաց ճառին մէջ կոչելով Ս. Հոփսիմէն «Ծաղիկ առաքելական արեամբն Պետրոսի և Պօղոսի յանդս հոսեալ ոռոգեալ» և թէ «Պետրոս և Պօղոս, ի սոցա զրկաց լուսաւորս այս (Հոփսիմէն) գտաւ»: Հոռոմ է որ խորենացի, կարօտով գլխաւոր առաքելոց գերեզմաններուն, զորս երբեմն համբուրեր էր, իր ամբողջ խանդով կ'ոգեկոչէ. «Չայն աւետեաց հնչեցէր յաւեւումս, փող ի Հոռոմ հարէք: Զուարճացիր եւ ուրախ լեր, տիեզերական մայրաքաղաք, որ նստիս յարեւմտս առաքելաճառ պսակեալ լուսով աշխարհատարած ճառագայթիւք... Ուրախ լեր և ցնձա՛, հոռոմայեցոց եկեղեցի, մայր Հոփսիմեայ»: Յետոյ խորենացի խօսքը կը դնէ Ս. Հոփսիմէի բերանը որ կը խօսի Հայաստանի. «Ահա հասի քեզ ի թիկունս, սլացեալ յարեւմտից յարեւելս՝ Թեթեւընթաց ամպով իմոյ կուսութեանս:

զփայլակնարորբ ճառագայթ տիեզերածաւալ լուսոյ աւետարանին իմոյ հարց Պետրոսի և Պօղոսի ի վայրս քո եկի ծագել, վանել փարատել զմէզ խաւարի»:

Այսպիսի բարեպարիշտ սէրն էր անշուշտ որ տարածուած, ծաւալած էր Հայոց մէջ, և հայ ժողովրդեան մէջ Հոռոմ իր ուխտատեղւոյ հանգամանքին մէջ Պետրոսի և Պօղոսի քաղաքի էր փոխուած: Այդպիսի ուխտաւոր ամուլի մը կը հանդիպինք շուրջ Գ դարու կէսին. Կիւրեղ և Հիպերիթիա. վերջինս իգական ձեւն է մեր մէջ ծանօթ Հիպերիթոս անուան, ինչպէս յայտնի է Երրորդ Հայքի Սամսատ քաղաքի համանուն վկաններէն՝ նահատակուած Գ դարուն սկիզբը Մաքսիմիանոսի հալածանքի ատեն:

Այդ և կին ուխտի եկած են Հոռոմ և հոն մնացած, և վախճանած 385 թուականին, ինչպէս կը ցուցնէ իրենց տապանաքարը՝ որ ներկայիս կը գտնուի վատիկանեան թանգարանին մէջ և որու մասին Ժամանակին գրած է De Rossi<sup>1</sup> և մեկնաբանած զայն չափով մը:

Ահա անոր լատիներէն բնագիրը, որուն հանդէպ կը դնենք նաեւ հայերէն աշխարհաբար թարգմանութիւնը<sup>2</sup>.

A ✠ Ω

CIVEM ARMENIACVM CAPPADOCEN  
NVMINE QVIRILLVS PIVS OMNIBVS  
AMICATVS VIXIT ANNOS  
P.M' LXX PRAECESSIT AD PACEM  
VI ID. MART. POST CONSS. RICO  
MERE ET CLEARCO DIE LUNAE  
BIS°MV CVM YPERECHIAM COMPAREM

Կապադովկիոյ քաղաքացի հայկազմ  
Կիրիլ անուն բարեպաշտ  
Ամենուն սիրելի, ապրեցաւ  
Շուրջ 70 տարի, զմաց ի համգիստ  
վեց իդ. մարտի (10), յետ հիւսաւոմերուն  
Ռիկովերէսի և Կղէարքոսի, երկուշաբթի օրը  
կամզմեց այս շիրիմը իրեն և իր Հիպերիթիա կնոջ

1. «Inscriptiones christianae urbis Romae». հատ. Ա. էջ 155, №. 355.  
2. Արժանագրութիւնը ստորին լատիներէնով է, ուստի և իմաստը մթին.  
Ա. տողն ըլլալու է հաւանորէն (ինչպէս թարգմանեցինք) Civis armeniacus Cappadox  
Բ. Nomine... Գ. P.M' = առաւել կամ նուազ = շուրջ  
Զ. dies lunae = lundī = երկուշաբթի.  
Է. տողը առեղծուածային է. Bis°mv կարելի է կարդալ B(enemerenti) I(mpenso) S(uo) m(onumentum) v(ovit) = իր ծախքով շիրիմ կանգնեց երախտաւորին (երկան). Բայց հաւանական է կարծեմ կարդալ՝ Sib(2) փոխանակ Bis ի որով կ'ունենանք. Կիւրեղ... կանգնեց այս շիրիմը իրեն և իր կնոջ համար եւն.  
Պալեսեան (տե՛ս Պատմ. կաթ. վրդ. եւն. տպ. վիեննա, 1878, էջ 5) BIS°MV գերկմարմին թարգմանած է, չեմ զիտեր ուսկից և ինչպէս:  
Աւելցնենք թէ թուականը 385 է իրացնէ, վասն զի այդ թուին է որ Richomerus և Clearchus հիւսաւոմէն. իսկ հայազն ամուլը հաւանորէն Մեղիտիւնէն էր, քանի որ Կապադովկիոյ այդ մասն էր զոր Տրայանոս միաջուցած էր երբեմն Փոքր Հայքի (Հմտ. Պրոկոպ. եւն.).

Ասոր կը յաջորդէ ժամանակագրական կարգով Մովսէս Խորենացի քերթողահայր Պատմահօր հանդիպումը Առաքելոց գերեզմանին ի Հոռոմ շուրջ 440 թուականին:

Պատմահօր Հոռոմ իյնալը՝ իր վերադարձի ուղեւորութեան ատենն է:

Նա իր երթին, Եդեսիայէն վերջ, կ'ըսէ. «Անցաք ի սուրբ տեղիսն երկրպագել, և մնալ վայրկեան ի Պաղեստինացւոց հրահանգս» ուսկից կը հասնէր իր կէտ — նպատակին՝ Աղեքսանդրիա: Աղեքսանդրիայէն վերադարձին է ուրեմն որ «Նաւել յԵլլադայ կամելով, յիտալիա բռնութեամբ անկաք հողմոց. և ողբունեալ ի հանգիստ սրբոցն Պետրոսի և Պօղոսի, ոչ բազում ի Հոռոմայեցւոցն կացեալ քաղաքի, անցանելով ընդ Ելլադայ յԱտտիկէ, սակաւ ինչ մնացաք յԱթէնս: Եւ ի կատարման ձմեռայնոյն՝ դէմ եղեալ ի Բիւզանդիոն ելանել, փափաքելով մերոց հայրենեացն»:

Անշուշտ չէինք կրնար պահանջել որ իր հոյակապ էջերուն մէջ՝ որոնք քանի մը հազար դարերու պատմութեան ամփոփոյցն են՝ մեզի մանրամասնութիւններ տար հայկական յուշերուն:

Ինչպէս կանխաւ ըսինք, գլխաւոր Առաքելոց մեծ ուխտավայրին քով հայերն ունեցած են հնուց մատուռ և հոգեւորական կամ ուխտաւորներու օթարան. ասոր հարկն զգացած էին մեր նախնիք և բարեարներու ձեռքով նուիրագործած այդպիսի վայրեր, քաջալերելու հաւատացեալներու բարեպաշտութիւնը ի յարգութիւն սրբոց շիրիմներուն:

Ս. Պետրոսի գերեզմանին մօտ այսպիսի նուիրական տեղոյ մը գոյութիւնը անծանօթ չէ. և անոր մասին կը վկայեն նաեւ երեւելի հնախօսներ, ինչպէս Արմէլինի՝ և ուրիշներ: Այդ հոգեւոր Ս. Յակոբ կը կոչուէր, և մատուռը Աստուածամօր նշանակութեամբ, ոչ կայիւ հայ քահանաներ իրենց ընտանիքով, անշուշտ առաջնորդելու և

ուխտաւորներու հոգեւոր պէտքերն հոգալու Ս. Խորհրդոց մատակարարութեամբ, ինչպէս կը վկայէ Ժ. դարուն Թորինի Սնանուն Հոռոմի տեղեկագիրը. որուն զարմանք ազդած է քահանաներու ամուսնական վիճակը՝ իրենց մէջ վաղուց վերցուած ըլլալով այդ ազատութիւնը որ կայ և կը տեսէ դեռ Արեւելքի բոլոր ծէսերուն մէջ:

Այդ հոգեւոր և մատուռը սակայն ճակատագրական տեղ մը գրաւած էին Ս. Պետրոսի մեծափառ տաճարին գաւթին ձախակողմը. վերջինիս շինութեան թուականին, 1450, բոլոր մերձաւոր մատուռներուն և հիւրանոցներուն հետ հայոցն ալ կը վերցուէր: Այդ վաղեմի սրբավայրէն միակ յիշատակ մը կ'երեւի ցարդ Լատերանեան թանգարանին մէջ, որու մասին պիտի անդրադառնանք, երբ յաջորդով մեր ընթերցողներուն տանք կարգ մը հայկական տապանադրեր, որոնք երկար տեղափոխութենէ վերջ՝ հուսկ կը հանգչին Հոռոմի Լեոնեան հայ կղերանոցի Ս. Նիկողոս Թուրքիայի կոչուած գեղեցիկ եկեղեցւոյն մէջ և մէկ քանին ալ Ս. Վլաս եկեղեցւոյն մէջ, որ այժմ հայոց կը վերաբերի և ունի յարակից հոգեւոր մը կամ հիւրանոց՝ Ս. Քահանայապետնէրէն շնորհուած, հայ ուխտաւորներուն բարեպաշտութեան սատար:

Եթէ Ս. Աստուածածին մատուռն և կամ Ս. Յակոբ հոգեւոր իրենց գոյութիւնը հնութեան մէջ անորոշ կերպով կը կորսնցնեն, անդին Ս. Պօղոսի շիրմին քով լաւ եւս նահատակութեան տեղոյն վրայ պատկանելի թուականով հայկական հնութիւններ կան, վանքերու հետքեր, որոնցմէ բարեբախտօրէն նշմարներ յայտնուեցան անցեալ դարու կէսին: Յաջորդով կու տանք արձանագրութիւններ, կը խօսինք այդ յիշատակարաններուն վրայ որոնք մինչեւ Քրիստոսի 650 թուականը կ'եւլեն:

Հ. ԵՂԻՍ ՓԵՁԻՅԱՆ

1. Տե՛ս եր կը Le chiese di Roma. 1891. էջ 769.

## ԽՈՒՐՐԻ ԱՇԽԱՐՀԸ ԵՒ ԽՈՒՐՐԻՆԵՐ

Խոստացած էի՝ ողբացեալ Հ. Յ. Տաշեանին աւելի մանրամասնօրէն և հիմնական գծերով ներկայացնել Խուրրի աշխարհը և հայեցողութիւնն անոր ցեղախօսութեան և լեզուաբանութեան մասին, միանգամայն լուսարանելով նախընթաց գլուխների մութ և անստոյգ կէտեր, և ուրեմն այդ թերի սահմանաւորումէն ծագած որոշ սխալ հասկացողութիւնները:

Անկէ ի վեր պատահեցան երկու անակնկալ դէպքեր: Մեր ազգը կորսնցուց նոր ժամանակների ամենէն ձեռնհաս և հեղինակաւոր բանասէրն ու գիտնականը, որ ոչ միայն ընդունակ էր քննադատելու հնախօսական ամենէն խորունկ հարցերը, այլ և զանոնք քննելու գիտական անախապաշար հայեացքով, նիւթին բացարձակ տիրապետութեամբ և ըստ նիւթի էութեան՝ զուտ առարկայական եզրերով:

Ինձ վիճակեցաւ մենաշնորհը առարկայ լինելու հայ մեծ հանճարին՝ Տաշեանի խնամոտ և թելադրիչ քննադատութեանց: Լոյս տեսած իր վերջին յօդուածին մէջ՝ յաւերժ յիշատակելի Հ. Յ. Տաշեան կը խոստանար «անդրադառնալու իր (իմ) վերջին գանազան գրուածքներին»: Սըրտագինս կը յուսամ որ իր մահէն առաջ լրացուցած է իր նկատողութիւնները:

Երկրորդ դէպքը շատ աւելի ուրախառիթ և խոստումնալից է քննութեան առարկայ նիւթերի տեսակէտէն: Որչափ ուրախ և երջանիկ պիտի զգար իմանալու նորագոյն հնախօսական գիտերի արդիւնքը:

Վերջին երեք ամսուան մէջ հնախօսական գիտութիւնը ճոխացած է մի շարք յոյժ կարեւոր գիտերով, որոնք առանձնապէս կը հետաքրքրեն հիւսիս-արեւմտեան Պարսկաստանը, Հայաստանն ու Կովկասը:

Գիտերի ժամանակագրական կարգով

այդ գիտերն են. Ա) Ախեմենեան առաջին թագաւորների՝ Դարեհ Վշտասպի և Կիւրոսի պալատի պեղումը Պերսեպոլիսի մէջ, ուր Չիքակոյի համալսարանի գիտական արշաւախումբի ղեկավարն և նշանաւոր իրանագէտ Բրոֆ. Էրնսթ Հերցֆելդ գտաւ ոչ միայն գեղարուեստական քանդակներ, պալատի սանդխտատներ և խեցեղէնք, այլ և մեծ թուով բեւեռագիր արձանագրութիւններ: Ըստ իր առաջին տեղեկատուութեան՝ գտնուած բեւեռագիրը պիտի լուսարանեն յոյժ հետաքրքիր խնդիրներ Մերձ. Արեւելքի պատմութեան (հաւանարար 600-500 Ք. Ա.): Բ) Այս անգեալ Փետրուարի վերջերը Բրոֆ. Հերցֆելդ գտաւ «հարիւրաւոր, հաւանաբար հազարաւոր բեւեռագիր աղիւսներ Եդեսիայի (Ելամական) լեզուով, Պերսեպոլիսի մէջ Քսերքսէսի և Դարեհ Վշտասպի պալատի աւերակների տակ»: Հերցֆելդ կը թուի լինիլ համոզուած որ այս նոր գիտը կը կազմէ Եդեսիական թագաւորների արքայական դիւանը, որ մեծապէս պիտի նպաստէ առեղծելու Եդեսիական լեզուն: Ինչպէս ծանօթ է հնախօսներին, Եդամը մի զօրաւոր թագաւորութիւն էր Մարասիկան կայսրութեան կազմութենէն առաջ, մեր նախահայրեր խաղիների պէս մահացու թշնամի Ասորեստանեան թագաւորներին: Եդամի թագաւորութիւնը կը տարածուէր Պարսկաստանի հարաւ-արեւմտեան կողմը, ներկայիս Գիրմանշահ քաղաքէն մինչեւ Պարսից ծոցը և Խապահան, իր մէջ բովանդակելով ներկայ Լոսի և Բախտիարի Գիւրտ ցեղերը: Խալ-

1. «Բզմվ.» 1932, Հոկտ. հոյ. (թ. 10-11), էջ 435.

2. «Հանդ. Ամ.» 1932, Յուլիս, Սեպտ. (թ. 7-9), էջ 405. ծանօթութիւն 233.